

*Антоніна Царук*

## **БОГОШУКАЦТВО ЯК ДОРОГА ДО СЕБЕ**

*Мастерова В. Смарагд : роман / Валентина Мастерова; передм. Ю. Мушкетика. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 288 с.*

Екзистенційні мотиви самопізнання, усвідомлення сенсу життя в його неповторності в кожній долі набувають особливого звучання в романі Валентини Мастерової «Смарагд»: величезна відповідальність людини, яка зважилась на розмову з Богом. Болісна щирість життєвої правди потребує емоційної праці душі. Саме на сповідальній відстані, найближчій між серцем і словом, розпізнає читач свого сучасника, звичайну людину зі скаліченою долею, людину, тавровану іншістю від народження, яка не пливе за течією, а відстоює право на моральний вибір, на щемку нитку родової пам'яті, на власну гідність. Право на самоповагу перед вишкірами смерті. Межово-пронизливий епіграф налаштовує на тональність нарації: «Бо що ж такого я хочу сказати, Господи, як не те, що я не знаю, звідкіля я прийшов у це, так би мовити, смертне життя чи, радше, в живу смерть».

Художній світ роману – конфліктне тертя двох світобачень: дитячого, наповненого уявою, захопленням красою персоніфікованої природи, пошуком довірливо-чистої любові, та дорослого, що руйнує гармонію довіри, вбиває паростки любові, демонструє диктат сили і пристосуванства, розхитуючи систему загальнолюдських цінностей. Вторгнення несправедливого світу на територію дитинства подано пронизливо: різкий голос Марти, яку Данило (Даньо) має називати матір'ю, змушує дитину ховатися в лісі. Свіжість хлопчикового світосприйняття поєднується з інтуїтивним розпізнаванням сутності речей, з покликом крові – піти до циганського табору за Ізабеллою, справжньою матір'ю, бути вільним від домашньої тиранії, де єдиною захисницею є бабця.

Нарація експозиції нагадує розхитування гойдалки між двома полюсами: із задумливої ніжності – сплаву домінант світобачення Даня й авторського ставлення до персонажа – під батькову нагайку, яка лежить на почесному місці, під портретом Леніна. Декодування промовистої деталі дає змогу оцінити і тяжіння до символізму в репрезентації часу, й авторський сарказм над його ідеями. Відцурався Григорій Туманич від свого вільнолюбного роду, аби посісти крісло парторга колгоспу, та задля власної вигоди готовий запобігати перед заможними циганами, виявляючи машкару дволикості. Узвичаєне безапеляційне обмеження ним права матері на спілкування з ріднею, каральні методи «виховання» синів нагадують репресивні заходи тоталітарного режиму стосовно української інтелігенції, що є доказом морального виродження влади, яку він, комуніст, уособлює.

У фокусі дослідження Валентини Мастерової широкий спектр ситуацій морального вибору: голос роду, віра, мова, спосіб життя і фізичне виживання, реалізація іскри Божого таланту, дружба, кохання, армійське побратимство,

служіння громаді, Господові, духовне батьківство – словом, життєвий шлях людини. Героя з циганською зовнішністю, гордою вдачею і кордоцентричною українською душею (саме ці особливості визначають його приреченість бути об'єктом підозр у нескоеєних злочинах) подано в неоромантичному ключі. Батькова жага зламати непокірного Данила, який муляє очі як нагадування про колишню Грицеву закоханість, і доля-мачуха утворюють химерний глухий кут нереалізованості недолюбленого сина як у родинному колі, так і в пісенному таланті, й у пошуках життєвого призначення.

За напругою зображення процесів суспільного знедуховлення та їх організаторів і виконавців на тлі громадянського безголосся роман набуває викривального характеру, резонансно актуалізуючи виклики часу й вимагаючи морального самовизначення.

Мотив чужої, а тому несправедливої, Афганської війни артикулюється в кількох проекціях: як докір за жертвність синівською кров'ю, а отже, мотив злочину і покарання, та як надважлива проблема психологічної реабілітації людини зі зброєю. Немов задавненої рани, торкається авторка проблем ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС, долучаючи цей мотив ретроспекцією долі Юрія, старшого Данилового брата, до послідовного викриття засобів упровадження тоталітарної ідеології: держава як машина гноблення реалізує партійну лінію («Хто не з нами – той проти нас») на винищення інакомислячих і тих, у кому бачать лише живу силу без права на власну думку, – гвинтиків підступної системи, покликаних стати щитом від наслідків її злочинної халатності.

Тема виродження інституту церкви як осередку відданого служіння Богові осмислена художньо розлого й переконливо: якщо сільські батюшки Василь, Володимир служать мамоні, то столичні архієреї – сусідній державі. Тому й звичайний псаломщик Петро не почуває докорів сумління, маючи двох дружин і купу дітей, а заїжджі з Росії на постриг молодики перед ініціацією розпускають руки, аби провчити гордого хохла на його землі за його мову.

Мотив занепаду моралі в правоохоронних органах розгортається в численних звинуваченнях без суду і слідства, в навішуванні «ярликів» на затриманих і вибиванні (в прямому сенсі) з них зізнань, аби підняти, передусім, статус стражів порядку – готуються нові дірочки для нагород.

Неупереджене ставлення наратора до персонажів дає змогу неоднолінійного розкриття характерів Данилових побратимів: по-батьківському суворого старшини Татомама; щирого відчайдуха Олега, якому «не однаково», хто завтра поруч піде в бій; підсілого на наркотики Андрія Кравченка – одного з армійських «дідів», який втратив сон і спокій через власну причетність до жорстокості війни. У кожного – своя правда і власні критерії оцінювання дійсності. Знайомство з ними, зіставлення сукупності правд та підходів забезпечують всебічне, стереоскопічне зображення ситуацій і філософське осмислення життєвого кредо кожного, поданого точною ємкою фразою, часом вичерпною самопрезентацією філософії буття в діалозі з опонентом, в полісемії конфліктів. А «золото душі» авторки, влучно зауважене

Юрієм Мушкетиком у передмові до роману, виявляє себе у стефаниківській співчутливості до долі маленької людини.

Так, латентний конфлікт батьки/діти простежується не тільки між Данилом-Варфоломієм і батьком-мачухою, а й у ставленні Григорія Туманича до своєї матері, сербської циганки Маріуци. Чи не тому, що мачуха «ненавиділа, як люди ненавидять тих, хто знає усі темні відтінки їхньої душі», а «в серці Григорія не було місця для своїх синів», протест головного героя виявлено жестом – Даньо насмілився спинити батькову руку з нагайкою. Тугий конфліктний вузол не розв'язується й зі смертю Маріуци: затятий Григорій їдко висміює Данилове моління за упокій як акторство. Ненависть до синів повертається до Григорія бумерангом жінчиної нелюбові. Зламаний відкриттям подружньої зради Марти, перед якою мав єдиний страх, що дізнається, як він її любить, і тоді може з нього ліпити, як із глини, він втікає від жорстокої реальності в горілку.

Всеволоддя нагайки в новому Григорієвому будинку семантично пов'язане з образом духовної смерті, тонко навіяним художнім простором: якщо стара бабина халупа асоціювалася з лісом і річкою – місцями сумнівів і казкової прозорості, то нова хата межує за городами з кладовищем. Мотив нелюбові у сюжетних колізіях набуває нових вібрацій злочину і покарання. За непокору батьковій волі – втечу із заручин – Данила покарано роботою на фермі, за носіння хрестика – єдиної пам'яті про матір – хлопця виключено з технікуму. Григорієва мета – зламати непослуха, домогтися підкорення своїй волі, і він не гребує жодним засобом. Якщо говорити про алюзію висловлювання гоголівського Тараса Бульби («Я тебе породив – я тебе й уб'ю»), то Туманич запустив механізм ліквідації сина без попередження і без жалю. І цьому сприяють різні ланки системи: і воєнна «м'ясорубка», і викрадення документів і речей у скаліченого Данила на столичному вокзалі, що обертається його ж затриманням як злодія; незалежна поведінка юнака стає приводом для численних спроб приниження його гідності як архімандритом Печерської Лаври Іанофаном, де прагнув знайти душевний спокій після Афганістану, так і заїжджих кацапчуків.

Кожен сюжетний епізод – це повноцінна новела, де конфліктність буття і необхідність морального вибору сконденсовані до стислих діалогів, у яких проявляються характери, а художня деталь слугує філософському узагальненню в символічному ключі. Як приклад – підтекстове розгортання образу рушника під час одягання підрясників на молодих ченців: домотканого рушника не вистачило тільки Данилові, тож мусив стояти босоніж, відбиваючи поклони за всіх, у тому числі й за свого нічного кривдника. У такий спосіб рушник як оберіг стає символом узурпованої долі не тільки Данила, а всього українського народу, чия гостинність обертається ворожою «щедрістю» на випробування.

Конфлікт почуття і обов'язку варіюється в сюжетній лінії кохання: ще юнаком Данило був «замогоричений» власним батьком на шлюб із циганкою Софією без відома та згоди хлопця. Застосувавши наркотики, його «ловлять на гарячому» у влаштованій пастці, погрожують помстою за порушення

традиції. Не спокушають юнака ні багатство, ні кар'єра ресторанного співака. Втікаючи, він усвідомлює: проти нього у змові весь світ, навіть бабця, яка, знаючи, не попередила. Довіру до людей втрачено, чистоту душі скаламучено. Не готовий Данило відповісти взаємністю й на кохання технікумівської красуні Марго, яка з розпачу через його байдужість до неї тонко мститься. Нарешті, спалахнув першим коханням до Мирослави, але, фізично скалічений Афганістаном, не хоче зв'язувати своєю безпомічністю сільської красуні, тому свідомо відштовхує її, глибоко тамуючи почуття.

У діалозі Варфоломія з директором школи Михайлом Михайловичем увиразнюється конфлікт серця і розуму. Психологічна ємкість реакції директора нагадує викриття наживу в системі цінностей опонента: приголомшений виявленням ганджем, він вдається до невербального остракізму – позбавлення очікуваного жесту (не допоміг занести стола). За вимушеним перемірюванням церковних вікон можна було б угледіти забудькуватість чи неухважність співрозмовника, однак семантика епізоду цим не вичерпується. У такий спосіб письменниця акцентує внутрішню зосередженість на оцінюванні почутого та глибокому переживанні несподіваного відкриття: батюшка живе не лише серцем. Підтекстово читач усвідомлює, що Михайло Михайлович серце віддає дітям, як і В. Сухомлинський, а отже, очікував, що і його співрозмовник обрав свій шлях серцем. Тож «в'язання» вікон зі звичайного об'єкта праці над оновленням храму стає метафорою світобачення персонажів-деміургів, кожен із яких по-своєму опікується майбутнім села. Це прихований, пунктирно означений конфлікт героїв одного полюсу – позитивного (тобто йдеться про «конфлікт нетрадиційного типу», визначення домінантної особливості якого належить Іванові Дзюбі під час аналізу роману Анатолія Мороза «Товариші», де його вперше було застосовано).

Розвиток деталі в метафору буття-у-світі засвідчує неабияку майстерність письменниці. Зокрема, куплене для церковних вікон скло Варфоломій мусить довести цілим, незважаючи на зустріч із Мирославою, почуття до якої спалахнуло з новою силою через два десятки літ, що теж усвідомлюється як крихке, і відповідальність за його збереження покладено на Туманича. Нюансування деталей, які працюють як символічні метафори, сприяє контроверсійному поєднанню відстороненості оповідача й експресивності внутрішнього співчуття героєві.

Авторка тяжіє до відкритості конфліктів, спонукаючи до роздумів і емпатії. Йдучи за життєвою правдою, вона моделює накопичення нерозв'язаних конфліктів, чим досягає неймовірної напруги морального вибору героя. Із множини векторів самопізнання варто виокремити кілька домінант: зв'язок із родом (діалог із Стефаном, представником «традиційного» циганського способу життя), громадою (спілкування з директором школи), коханою (бачення героя очима закоханої жінки: його готовність прийти на допомогу людині й тварині сугерується в образ рук як символічної колиски життя, а отже, й нереалізованого нею материнського щастя) й родиною (орієнтація на сенс життя брата Юрія).

Самоусвідомлення жалю до себе як вияву власної гордині – наслідок порівняльного аналізу свого внутрішнього нидіння після пожежі в церкві й нічного побиття Стефановими спільниками та братової стійкості після опромінення в Чорнобильській зоні: і вищу світу отримав, і сім'ю створив, і господарником став, опертям для родини, не нарікаючи на долю. Юрій опір – дієве добротворення, ця філософія прощення споріднює його з вічним сівачем, який не тримає зла чи гніву на світ, виконуючи свою місію. Саме завдяки вимогливій Юрієвій любові, активній перебудові світу на краще морально видужує Данило, залучений до посиленої участі в упорядженні мачушиної садиби, – й усвідомлює радість прощення.

Мотиву виживання села як джерела українськості письменниця ніколи не оминала. Тому наголошені нею кризові явища, оприявлені в довірливій відкритості діалогу, складаються пазлами в цілісну картину як матеріального забезпечення села, так і його духовного занепаду, сув'язь яких варто інтерпретувати як обвинувачувальні свідчення на судовому процесі. Ні для кого не секрет: щоб скупитися, селянинові треба їхати в район. Умови праці на фермі такі, що парторг скористався ситуацією для покарання сина, тобто умови близькі до виправної колонії. Данів однокласник Вітько Марель убачає «чорні діри» в системі фінансування освіти й культури, які призвели до витікання молоді з села («Доучать, що скоро в селі залишаться старці та п'яниці»); його бабця узагальнює трагічні наслідки ставлення влади до українців: «Батьків і синів вибили, а тепер ось і внуків... Дак то хоч вилягли за своє, а тут за чие?»; Михайло Михайлович, присвятивши себе вчителюванню-директорству, гірко констатує інертність залишкового принципу щодо села: «Вибирають тебе, як воду з колодязя, ще й по тім'ю б'ють порожніми відрами»; село співається й розбещується, починаючи з голови, котрий має тривалі інтимні стосунки з дружиною парторга; діти з малозабезпечених сімей потребують не лише одягу, але й любові (Сашко); занедбані церкви складають дихотомію будинкам-фортецям «святих отців», на релігійному підґрунті триває переділ пастви (погрози «не заважати іншим жити», вправління мізків Данилові, тепер – отцю Варфоломію); вирок системі лікування винесено санітаркою: «Нині бідному чоловіку дешевше вмерти, ніж лікуватися». Останнім пуантом є німе свідчення незораного поля.

Зовнішнє розгортання життєпису Данила Туманича авторка переплітає з внутрішнім життям його душі, потоком свідомості, умовним прогнозуванням наслідків вибору, пред'явлених снами. Попри те, що довіра до людського в людині приречена на низку розчарувань і мало не завершилася крахом, коли після наданого Варфоломієм прихистку підступний Стефан вчинив пожежу в церкві й викрав старовинні ікони, кинувши таким чином підозру в спільництві й на нього, все ж головний герой знаходить те, що шукав, – свою місію і власний сенс буття. Завдяки вишиванню, розціненому більшістю як дивацтво, активізується самоаналіз, внутрішній стан шукає образного вираження: це й перші спроби, коли «розплутував» нашите, усвідомлюючи недосконалість відбиття афганського синдрому, і непоступливість перед досвідом Маріуци в захисті права на власне бачення, і, врешті-решт, власноруч вишита святкова

одіж для служби Божої. Зримий образ – ламке стебельце маку, що звелось між скель і втрачає пелюстки під поривами гарячого вітру-«афганця», асоціюється з життєвим шляхом Данила-Варфоломія-Смарагда, людини як «живої» коштовності, котра і в нелюдських умовах мусить зберегти найбільший скарб – душу для Вічності, кров'ю й особистим щастям спокутуючи гріх, до якого сама не має жодного стосунку, – гріх народження. Народження в часі, для якого нерідко стає іграшкою...

Новелістичний роман відбиває нескінченність ланцюга життєвих випробувань уже не стільки яскравого нащадка циганського роду, з дитинства закоханого в церковний спів, фокусуючи на ньому дошкульні зауваги, відверте глузування, знущальний цинізм від представників різних верств населення, релігійних конфесій і правоохоронців, як співчутливо вдивляється в кам'янистий шлях випробувань свідомого українця, ідентифікованого на рідній землі як Іншого, чужого, а отже, ворожого. Нав'язані оточенню стереотипи демонструють психологічну короткозорість і середньовічну забобонність, які глибоко пустили свої корені у свідомість і набожних бабусь-молільниць, і столичних архієпископів, і вислужливих поліцейських. Тільки армія під час воєнних дій не займається прискіпливим відбором за національною ознакою, ба більше: у найгарячіших горах Афганістану, під Баграмом, відбір таки був, бо половину можливого гарматного м'яса складали саме українці – ті, хто не підведе.

Закоріненість авторки в етносимволіку породжує метафоричний образ українського села – розчахнуту вербу над кручею. Із вигорілою серединою, вона навесні знов зазеленіє, бо така життєва сила коріння. Надія на воскресіння попри всі випробування лунає зі світлим сумом – усвідомленням дорогої ціни за прагнення бути собою. Але це не сліпа надія людини на когось. Варфоломій усвідомлює суттєву відмінність віри вистражданої від віри демонстративної: для односельців віра – як одежина, «нічого всередині, хіба страх перед невідомістю». Любові Мирослави замало для стійкості, бо ж переконана, що «його вже немає для села» і «коли у світі існує зло, то Бога немає». Варфоломій же усвідомлює дієвість віри Агапіта: для перетворення світу в Бога є лише одні руки – твої.

Ця істина зринає у свідомості Варфоломія фотонами: то цитуванням Святого Письма («Багатство є благословенням тільки для тих, хто перетворює його у благословення для інших», «Не збирайте собі скарбів на землі, але збирайте собі скарби на Небі») під час вербальної сутички зі «святими отцями»-сусідами; то усвідомленням праведності життя директора школи, який померевив дерево іконостасу птахами з янгольськими очима, а за опікування Варфоломія малозабезпеченими дітьми безкоштовно допомагає влітку перев'язати церковні вікна («Одне за копійку вдавиться, а цей...»), живучи за принципом «Поспішайте робити добро» і «Роблю, бо треба, бо вмію». Нарешті, символом відродження українського села-писанки стає алузія до Шевченкових рядків: «Наша церква і так мов писанка». Споглядання розпису стін, де Ісус схожий на селянина у вишиванці, а Мати Божа – на сусідку, коли привезли цинкову труну, а в обличчі Іуди старші вгадували то

риси поліцая, то того, хто в голод за кілька колосків згубив учительку, сугерує енергію історичної пам'яті, яку талановито вписав у собор української душі звичайний тракторист Свириденко.

Провівши Даня-Данила-Варфоломія через чистилище, письменниця безмежно вірить у його безсмертну душу, у воскресіння з попелу народу, який, за Франком, «замучений, розбитий, як паралітик той на роздорозжжю». І підґрунтя для віри Валентини Мастерової – життя в маленькому селі, добровільне творче усамітнення і спілкування з прототипами своїх творів, глибокий самоаналіз. Це її моральний вибір служіння своєму народові – добротворення. І я впевнена, що любов народна до авторки новел і оповідань «На тому боці», романів «Суча дочка» і «Смарагд» дорожча за офіційне визнання таланту.

*м. Кропивницький*